

LES PIPES DE CAOLÍ DEL SEGLE XVII TROBADES AL JACIMENT DE L'ANTIC MERCAT DEL BORN A BARCELONA: IMPORTACIONS ANGLESES I HOLANDESES

El tabac i les pipes es convertiran en elements d'ús quotidià a l'Europa del segle XVI. Aquest fet es mostra de mode fefaent en la gran quantitat de fragments de pipes de caolí, entre d'altres, que s'han trobat en les diverses excavacions fetes a l'antic Mercat del Born i en altres intervencions realitzades en la seva àrea d'influència.

En aquest article presentem un petit recorregut per la pintura holandesa i anglesa de l'època, en què és habitual el tema del fumador i on trobem pipes representades a bastament, mentre són utilitzades o com a motiu ornamental. En un altre apartat fem una sistematització tipològica de les pipes de caolí documentades, com també la

seva adscripció a diferents tallers de fabricació, d'origen holandès i anglès.

Paraules clau: pipes, caolí, Born, tallers holandesos i anglesos, iconografia.

LAS PIPAS DE CAOLÍN DEL SIGLO XVII HALLADAS EN EL YACIMIENTO DEL ANTIGUO MERCADO DEL BORN EN BARCELONA: IMPORTACIONES INGLESAS Y HOLANDESES

El tabaco y las pipas se convertirán en elementos de uso cotidiano en la Europa del siglo XVI. De este hecho da fe la gran cantidad de fragmentos de pipas de caolín, entre otros, hallados en las diversas excavaciones realizadas en el antiguo mercado del Born y en otras intervenciones efectuadas en su área de influencia.

En el presente artículo realizamos un pequeño recorrido por la pintura holandesa e inglesa de la época, en la que el tema del fumador es bastante habitual y las pipas aparecen harto representadas, en uso o como motivo ornamental. En otro apartado, trazamos una sistematización tipológica de las pipas de caolín

documentadas, así como su adscripción a diferentes talleres de fabricación, de origen holandés e inglés.

Palabras clave: pipas, caolín, Born, talleres holandeses e ingleses, iconografía.

THE CLAY PIPES FROM THE 17TH CENTURY FOUND IN THE EXCAVATION SITE OF THE OLD BORN MARKET IN BARCELONA: ENGLISH AND DUTCH IMPORTS

Tobacco and pipes would become elements of everyday usage in Europe during the 16th century. This fact is shown by the great quantity of kaolin pipe fragments, amongst other things, found in various points of the excavation site in the old Born market area and in other interventions carried out in its area of influence.

In this article, we give a brief survey of Dutch and English painting at the time, in which the subject of the smoker is quite common and pipes appear overwhelmingly represented, either being used or as decorative motifs. In another section, we trace a typological systemisation of the documented kaolin pipes, as well as their

connection to different manufacturing workshops of either Dutch or English origin.

Keywords: pipes, kaolin, Born, Dutch and English workshops, iconography.

LES PIPES DE KAOLIN DU XVIIÈME SIÈCLE TROUVÉES DANS LE GISEMENT DE L'ANCIEN MARCHÉ DU BORN À BARCELONE : IMPORTATIONS ANGLAISES ET HOLLANDAISES

Le tabac et les pipes deviennent des éléments d'utilisation quotidienne dans l'Europe du XVIème siècle. Ainsi le démontre la grande quantité de fragments de pipes de kaolin, entre autres, trouvés lors des différentes fouilles effectuées sur l'ancien marché du Born et lors d'autres interventions effectuées dans la zone d'influence du marché.

Dans cet article, nous parcourons la peinture hollandaise et anglaise de l'époque, où le thème du fumeur est assez habituel et où les pipes sont fortement représentées, soit utilisées par le sujet peint, soit comme motif d'ornement. Plus tard, nous traçons une systématisation typologique des pipes de kaolin documentées, en les attribuant

aux différents ateliers de fabrication, d'origine hollandaise et anglaise.

Mots clef : kaolin, Born, ateliers hollandais et anglais, iconographie.

Introducció

A Europa, la pipa va quedar vinculada al tabac a partir del segle XVI, tot i que la seva existència es coneix des de la prehistòria. L'hàbit de fumar tabac es va popularitzar arran del contacte amb Amèrica (Armero, 1989: 17-19). La seva expansió és deguda a l'ambaixador francès a Portugal Jean Nicot de Villemain (1530-1600). A França, la suposada curació, pel tabac, de les migranyes de la reina Caterina de Mèdici, dona d'Enric II, va provocar que el seu consum fos recomanat pels metges, que li van atribuir propietats curatives (Llanos Company, 1985:15; Armero, 1989: 17-18)¹.

A Anglaterra, la moda de fumar va ser introduïda per la reina Elisabet I (1533-1603) i la fabricació de pipes de caolí començà cap a 1575 a Broseley, unes pipes que es feien petites i en forma de bóta. Aquesta indústria va tenir el seu màxim apogeu a inicis del segle XVII, quan a Londres es creà una corporació que unia els productors de pipes i els mescladors de tabac (Armero, 1989). Amb l'arribada al poder del rei Jaume I el 1603, home molt religiós i un gran activista contra el tabac i la bruixeria, tal com deixa constància en la seva obra *A Counterblaste to tobacco* (1604), se'n va prohibir el consum i molts anglesos van haver de fugir cap a Holanda, víctimes de persecucions religioses, on s'endugueren els seus coneixements sobre la fabricació de pipes. D'aquesta manera, cap a 1608 s'inicia la gran indústria de fabricació de pipes d'argila a Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Gouda, Hoorn, etc. Així mateix, el 1620, es comença la producció de pipes de caolí a França, iniciada també pels anglesos exiliats a la ciutat de Rouen, i al llarg del segle XVII es van obrir molts d'altres tallers al país veí (López Colom, 1999: 11).

A Espanya, la pipa es popularitza més tard, i de bon principi era un distintiu propi de les classes acomodades, mentre que les més populars fumaven cigars (Llanos Company, 1985: 14). Les pipes es troben habitualment a llocs de costa com Catalunya, Mallorca i el País Basc, mentre que a l'interior el tabac es fumava enrotllat

(cigar) o bé picat en forma de cigarretes (Armero, 1989: 19). També tenim notícies de la seva localització a Galícia, tot i que les troballes romanen inèdites². A Biscaia es van produir pipes de caolí fins al segle XIX, al taller d'Anselmo Heppé, tot i que desconexem els orígens d'aquesta producció al País Basc (Ibabe, 1980: 134).

Iconografia i objecte: les pipes a la pintura de l'època

La pintura és una font molt important d'informació i un bon complement de les dades documentals i materials, que ofereix moltes possibilitats. És molt útil per a l'estudi de la ceràmica, del vidre, de la indumentària..., però a més, aporta una data *post quem* per als objectes representats i dades sobre el context sociocultural de l'objecte. És per aquest motiu que hem volgut utilitzar aquesta font per complementar aquest estudi.

A la pintura espanyola del segle XVII hi ha una marcada presència del tema religiós i les escenes costumistes hi són menys freqüents. És molt difícil veure representacions de vida quotidiana, tertúlies o d'altres cròniques de l'època on el fet de fumar quedi reflectit. Tampoc no està present a les natures mortes del Segle d'Or espanyol. De fet, a Espanya, l'hàbit de fumar estava molt mal vist i es considerava que fins i tot tenia connotacions demoníques. Rodrigo de Jerez, mariner d'Ayamonte que va acompanyar Cristòfor Colom en el seu primer viatge a Amèrica va ser detingut a Barcelona per la Inquisició per fumar en públic i per aquest fet, considerat un delictu, va passar deu anys empresonat (Llanos Company, 1985: 14). Tot i això, entre els mariners, fumar era un costum habitual, però estava prohibit fer-ho quan al vaixell s'hi celebrava missa o s'hi feien pregàries (Gaztañeta, 2000: 120), prohibicions prou il·lustratives que presenten de nou el tabac com un element antireligiós i endimoniat. Pel que fa a Catalunya i al segle XVIII, únicament podem fer esment de la representació d'una processó de Guillem Reig que es conserva al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona³. A més, en una escena campestre típica de

* Museu d'Història de la Ciutat. jbeltran@bcn.cat, nmiro@bcn.cat

1. El tabac es considerava molt eficaç contra els dolors reumàtics i el mal de queixal, com a laxant i per tenir bona vista o per curar l'asma (Llanos Company, 1985: 20)
2. S'han trobat a Baiona, Santiago (excavació de la Casa del Deán), a Vigo (excavació de la praza de la Constitución, 6), i a Pontevedra (rúa Céar Boente, a l'excavació provocada per l'ampliació del Museo de Pontevedra i a la de la praza de Valentín García Escudero). Agraïm aquesta informació a Xoa Carlos Castro, arqueòleg de l'Unidade Municipal de Arqueoloxía del Concello de Pontevedra.

Figura 1
Escena de taverna en què es pot observar que la beguda i el tabac eren elements de relació social. Arent Diepraem: *Escena d'hostal*.

Figura 2
La canya de les pipes era molt fràgil i es trencava amb facilitat. Aquest fet el podem observar a l'obra *La petició de vots* de William Hogarth, que correspon a l'escena 2 de la sèrie de *Les Eleccions*.

Francisco de Goya, de 1778, anomenada *L'estel*, s'hi poden veure els camperols fumant tabac enrotllat, ja que, com ja hem exposat, la pipa es popularitza fonamentalment a les zones costaneres.

Ben al contrari, a la pintura holandesa del segle XVII, sobretot a l'escola d'Utrecht, i també a la pintura anglesa, el tema del fumador de pipa apareix molt sovint³. Tot i així, hi ha obres com *Els fumadors* d'Adrien Brouwer (1605-1638) on el tractament rebut pels fumadors (humans amb caps d'ase) apunta connotacions negatives. De qualsevol manera, el tabac i el seu consum, a la pintura, gairebé sempre està associat al joc i a la beguda; fumar, beure i apostar eren unes activitats que practicaven igualment tant l'aristocràcia com les classes més populars. Tabac i jocs de taula també els podem veure a l'obra de l'anglès Willian

Hogarth (1697-1764), bon cronista de la vida de l'època, i a la pintura de l'holandès Dirk Hals (1591-1656), coneguda com a *Cavallers fumant i jugant a backgamon a l'interior*, de l'any 1627 (fig. 1), o en el quadre de David Tenniers II (1610-1690) *Jugadors de cartes i fumadors*. D'escenes de taverna on la música, el tabac i la beguda són els protagonistes, n'hi ha a moltes obres de l'època, escenes sovint barrejades amb d'altres plaers mundans, com en una obra de William Hogarth, *Un entreteniment de les eleccions*, primera escena de la sèrie "Les eleccions" (1754). En una altra obra del mateix autor, encara que de caràcter més refinat, com *La Toilette*, escena 4 de la sèrie "Matrimoni a la moda", el tabac i la xocolata anaven de la mà, totes dues "drogues" de gran consum al segle XVII. També és molt comú el binomi tabac/cervesa, ja que sembla que a les tavernes i

³ Es tracta d'una representació feta amb tinta i aiguada sobre paper, de 2,104 m de llargada per 0,22 cm d'amplada (MHCB 7616).

⁴ Al respecte, s'han consultat Gerson, H. (1960): *Fritzoilliam Museum Cambridge. Catalogue of painting. Vol I. Dutch and Flemish*. Cambridge; Dacosta Kaufmann, T. (dir.) (2002): *L'art flamand et hollandais. Belgique et Pays-Bas. 1520-1914*. Citadelles & Mazenod, Paris; AADD. (1985): *Flemish art. From the beginning till now*. Archcape press New York; Gaskell, I: (1989): *The Thyssen-Bornemisza Collection. Seventeenth-century dutch and flemish painting*. Sotheby's Bèlgica; Hallet, M., Riding, C. (2007): *Hogarth*. Catàleg de l'exposició realitzada al Caixaforum, Barcelona: del 29 de maig al 26 d'agost de 2007. Fundació "La Caixa".

Figura 3
Personatge masculí duent una pipa al cinturó. La mida de la canya ens mostra que les pipes trencades podien continuar en ús. David Teniers: *El Rei beu*.

Figura 4
Lorenz The Younger Pasch: *Jove fent bombolles amb una pipa de caolí*

cafès s'oferia la pipa juntament amb la gerra de cervesa. En aquestes escenes és molt típica la representació de les famoses gerres de ceràmica procedents dels tallers alemanys del Rin, conegudes com a “bellarmines”. Aquestes peces van ser molt populars a finals del segle XVI i al llarg de tot el segle XVII, i es caracteritzen perquè porten una decoració de medallons, normalment figurats (Matthys, 2005)⁵. Al segle XVIII, el ritual de fumar es vincula també al cafè; la denominació *pipe à café* emprada per fer referència a la tramesa feta per La Compagnie Royale d'Afrique a La Calle, a Algèria el 1774, és prou significativa (Amouric, Richez, Vallauri, 1999: 172).

Les pipes de caolí eren més aviat fràgils i es trencaven amb facilitat, per la qual cosa els compradors rebien 15 pipes per un encàrrec d'una dotzena, i així compensaven una mica les pèrdues per les que arribaven trencades pel transport. A més a més, s'ha calculat que un fumador podia arribar a trencar una mitjana de quatre pipes setmanals (López Colom, 1999: 12; Sabbagh, 1985: 22, 211). El transport es feia en caixes o en cofres (Amouric, Richez, Vallauri, 1999: 169). Aquesta fragilitat de les pipes també queda reflectida a la pintura, com en una

escena de posada d'Arent Diepraem (1622-1670), en què un grup de pagesos beuen i fumen enmig d'un desordre d'objectes on es pot veure pipes trencades pel terra. Willian Hogart, a l'escena 2 de la sèrie “Les Eleccions”, titulada *La petició de vots* (fig. 2), representa dos personatges asseguts a taula bevent i fumant, un dels quals està jugant a formar un cercle amb els bocins de canya d'una o més pipes trencades. D'altra banda, sembla que era habitual portar la pipa al cinturó, tal com podem veure a *El rei beu* (fig. 3), de David Tenniers II, o al barret en una obra de Fans Hals (1582-1666) *Mardi gras au les Bambocheurs*, de l'any 1615, llocs no gaire segurs per a un objecte tan fràgil. Queda ben clar que la part més dèbil de la pipa era la canya, tal com es posa de manifest a les troballes arqueològiques; tot i això, estem segurs que amb una canya trencada, i per tant, més curta, la pipa es continuava utilitzant, un fet que també es pot deduir de moltes escenes representades a la pintura.

Les pipes tampoc no manquen a les natures mortes al costat d'altres objectes, com a la del pintor holandès David Bailly (1548-1657), *Autoretrat amb símbols de vanitat*, de 1651, o bé en dos quadres del pintor Hubert Van

5. Hi ha un gran nombre de representacions d'escenes amb bellarmines. Se'n poden veure a les obres d'Anthonie Palamedesz, David Teniers II, Adrien van Ostade, Arent Diepraem, Hubert van Ravesteyn, per esmentar-ne alguns. Al jaciment del Born s'ha trobat un pot de ceràmica (gres), producció emparentada amb les bellarmines i dels mateixos tallers.

Figura 5
Imatge en què es pot observar una dona gran encenent una pipa amb un forn i una metxa. Al terra hi ha una gerra "bellarmina".
David Teniers: *Home subjectant un vas i vella encenent una pipa*.

Figura 6
Jean Baptiste Chardin: *La Tabaquera*. Es pot veure la pipa recolzada al taló.

Ravesteyn (1638-1691) en què, a més de les pipes, s'hi representa el tabac envasat, tal com es devia vendre, i també un grapat de metxes per les pipes. El fet de recolzar una pipa al costat d'una finestra oberta, com es pot veure a *La mort de la senyora*, escena 6 de la sèrie "Matrimoni a la moda", de William Hogarth, tampoc no és pas un cas únic a la pintura de l'època, i pot fer referència a un costum per refredar la pipa.

Menys freqüents són les escenes intimistes o de caràcter més aviat tranquil, com per exemple les de l'holandès Gerrit Dou (1613-1675), *Pintor amb pipa i llibre* o un retrat d'un personatge distingit amb una pipa, *Home amb pipa*, totes dues de 1654. Tampoc no són gaire habituals les representacions de joves adolescents fumant, com *Noi encenent una pipa*, de l'any 1623, del pintor Hendrick Terbrugghen. Finalment, sembla que els nens havien utilitzat les pipes per jugar, concretament per fer bombolles de sabó, tal com es mostra en una pintura de Lorenz the Younger Pasch, de l'any 1766, *Jove fent bombolles amb una pipa de caolí* (fig. 4).

Tot i que, de ben segur, el tabac deuria d'haver estat un element propi del món masculí, també hi ha alguna representació on podem veure dones fumant, com una pintura de David Tenniers II, titulada *Home subjectant un*

vas i vella encenent una pipa (fig. 5), o la d'*El guitarrista*, de David Rijckaert III, on és també una dona gran qui beu i fuma. No podem oblidar la famosa cortesana francesa Madame de Pompadour, que va ser retratada fumant i que creà un tabac de rapé anomenat *Essence du tabac de Pompadour pour corriger la mémoire*.

Les pipes: característiques formals, fabricació i tallers

Les pipes tenen tres parts fonamentals, la cassoleta on es fica el tabac, la canya, que pot ser més o menys llarga, i el broquet. A la part inferior de la cassoleta s'hi localitza el taló, on sovint es posa la marca del fabricant. El taló es feia per norma general més aviat pla per tal de poder recolzar directament la pipa damunt la taula i evitar així que bolqui la cassoleta. A partir del segle XVIII, el taló es fa més allargat i prominent amb la finalitat d'allunyar l'escalfor de la pipa de la taula i evitar accidents (López Colom, 1999: 11), tal com es pot veure a *La tabaquera* de Jean Baptiste Chardin, de l'any 1737 (fig. 6). Aquesta manera de recolzar la pipa es pot veure també en una natura morta d'Hubert Van Ravesteyn, a la qual ja hem fet referència, per posar només dos exemples.

Pel que fa a la matèria primera, el caolí, és una argila de color blanc formada exclusivament per caolinita, molt

plàstica i altament refractària. El procés de fabricació era laboriós. La pipa es modelava primer a mà, tot passant una barnilla per fer la canya, i després es ficava en un motlle per acabar de donar-hi la forma. Una vegada desemmottlada i abans de posar-la a coure es repassaven els possibles defectes que hi havien quedat i es deixava assecar. La seva cocció, a una temperatura de 200-300 graus, requeria un mínim de 16 a 20 hores. Finalment, s'aplicava una capa de cera o laca per evitar que s'enganxessin als llavis dels fumadors (Ayto, 2002: 12).

A Catalunya és molt escassa la bibliografia que recull la presència de pipes en excavacions, tot just podem parlar d'una troballa de quatre pipes, dues de caolí i dues d'argila, al derelict *Perola V*, una embarcació d'ús militar que fou enfonsada, l'any 1809, a l'Empordà (AADD, 2003: 122-123). També s'han de ressenyar les pipes localitzades en un galió espanyol, *el Tolosa*, que va naufragar l'any 1724 davant les costes de l'actual República Dominicana (Gaztañeta, 2000: 95). La troballa de pipes en derelictes és un fet habitual a partir del segle XVII. Destaquen en aquest sentit la gran quantitat de pipes trobades a l'illa de Pomègues, a Marsella (Gosse, 2000-2001). Per alguns documents coneixem que a tota la tripulació d'un vaixell se li proporcionava una bossa per guardar una pipa, el tabac i una navalla o petit ganivet apropiat per tallar-lo (Gaztañeta, 2000: 120). A Barcelona, és normal trobar pipes en contextos dels segle XVII-XVIII. La intervenció del Born no és, doncs, una excepció; el fet excepcional és la gran quantitat de pipes trobades, prop de 8.000 fragments⁶. A Barcelona, hi ha també una bona col·lecció de pipes d'argila sense canya que arribaven de l'àrea mediterrània, Pròxim Orient i Turquia⁷.

L'evolució formal i cronològica de la cassoleta de la pipa ha estat estudiada per A. Oswald, per a les angleses (1975) i per H. Duco per a les pipes holandeses (1976). Tots dos investigadors han establert una tipologia basada fonamentalment en la forma de la cassoleta. Tot i seguir aquestes classificacions tipològiques, l'atribució a uns centres productors o a uns altres sense disposar de la

marca del taller és molt complicada i sovint arriscada. D'altra banda, la diferència entre alguns grups són molt subtils, tot just marcades per unes curvatures més o menys accentuades. A més a més, l'existència d'imitacions de pipes holandeses, com per exemple les fetes a França, complica encara més algunes atribucions. Es coneix l'arribada d'artesans vinguts expressament d'Holanda amb aquesta finalitat, els quals, emparats en uns privilegis atorgats l'any 1686, van treballar amb exclusivitat a tota la zona de Llenguadoc i Provença, (Amouric, Richez, Vallauri, 1999: 171). Aquests artesans copiaven fins i tot la marca de taller originari d'Holanda, com és el cas de les que porten un trèvol, un calze-copa o les marcades amb les lletres "EB", tot i que a vegades la poca qualitat de les produccions franceses, delata aquestes imitacions (Gosse, 2000-2001).

Les pipes trobades al jaciment del Born

En relació a les pipes procedents de les excavacions del Born i els voltants, podem parlar de la troballa de peces provinents de tallers holandesos (fig. 13) i anglesos (fig. 12). A partir de la forma de la cassoleta, hem seguit les tipologies establertes per Adrian Oswald per a les angleses, i les de Don Duco per a les holandeses.

Dels tallers anglesos se n'han identificat amb:

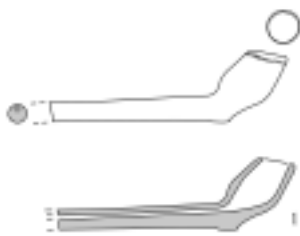
- Cassoleta llarga i gran, en forma de bóta, canya estreta moderadament gruixuda. Vora decorada amb rodeta. Tipus 4c d'Oswald i L10 d'Atkinson i Oswald per a Londres (1640-1660) (làm. 1, fig. 1).
- Cassoleta vertical amb tendència a l'estretor. Les parets i la canya són gruixudes. Tipus 10b d'Oswald i L21 d'Atkinson i Oswald per a Londres (1700-1740) (làm. 1, fig. 2).
- Pipa amb esperó. Cassoleta lleugerament volada, amb el llavi en paral·lel a la canya, de parets primes i amb la canya de gruix mitjà. Tipus 9b d'Oswald i L23 d'Atkinson i Oswald per a Londres (1690-1730) (làm. 1, fig. 3).
- Cassoleta en forma de bóta. La forma és allargada i la cassoleta estreta. El taló està bisellat. Datat per Atkinson per a les pipes de Broseley (1660-1680) (làm. 1, fig. 4).

6. Aquest article recull les pipes trobades a l'excavació de la plaça Comercial, any 1990-1991, dirigida per Robert Farré i a les intervencions arqueològiques del mercat del Born, campanyes 1998 i 2001, dirigides per Josefa Huertas, Marta Fàbregas, Pere Lluís Artigues i Antoni Fernández. Tot i això, pel que fa a la quantificació s'han comptabilitzat també els fragments apareguts a la intervenció al mercat del Born de l'any 2005, dirigida per Antoni Fernández, a qui agraïm la informació donada en un moment en què la memòria de la intervenció encara està en curs.

7. La troballa de pipes d'aquest tipus, tot i que més properes a nosaltres, és curiosament menor. Aquestes pipes han aparegut al jaciment del Born, però també a molts d'altres indrets de la ciutat. Aquest material resta inèdit.

TALLERS ANGLESES

LONDRES 1

LONDRES 2

BROSELEY

BRISTOL 1

BRISTOL 2

Làmina 1

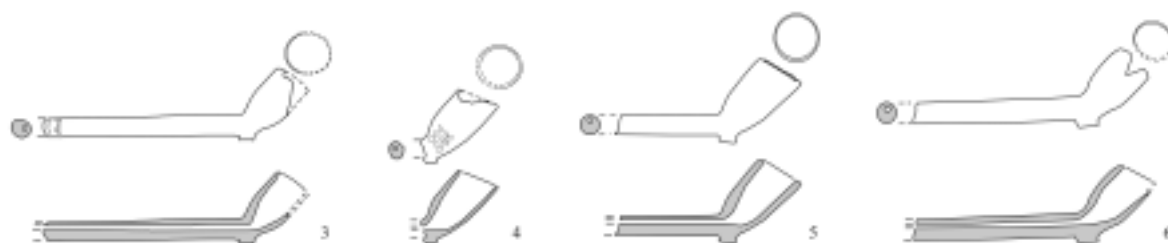
Tipus de pipes de procedència anglesa trobades a les excavacions del mercat del Born.
(Dibuix: Judith Puig-MHCB)

TALLERS HOLANDESES

TIPUS 1

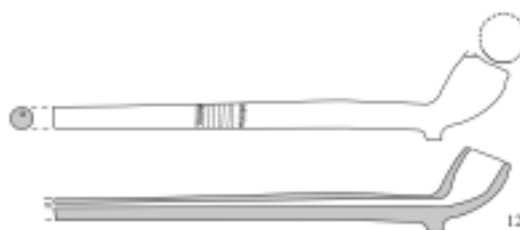
TIPUS 2

TIPUS 2-3

TIPUS 3

Làmina 2

Tipus de pipes de procedència holandesa trobades a les excavacions del mercat del Born.
(Dibuix: Judith Puig-MHCB)

Figura 7

Pipa amb la cassoleta decorada amb motius animals.

(Foto: Jordi Puig-MHCB)

– Cassoleta en forma de bóta. Tipus *chinned* (barbeta) de Walker, per a Bristol (1661-1688) (làm. 1, fig. 5).

– Pipa tipus *Chick* i *Hoar*. Pipa més llarga i gran amb llavi horitzontal i marca de motlle al costat. Taló en esperó. Bristol (1697-1722) (làm. 1, fig. 6).

– Pipa tipus *Chick* i *Hoar*. Pipa més llarga i gran amb llavi horitzontal i marca de motlle al costat. Taló pla. Bristol (1696-1725) (làm. 1, fig. 7).

Pel que fa a les pipes holandeses, més nombroses, se n'han identificat amb:

– Cassoleta en forma de bóta, tipus 1 de Duco (làm. 2, fig. 1-2).

– Cassoleta en forma d'embut, tipus 2 de Duco. Són les més representatives al jaciment (làm. 2, fig. 3-9).

– Cassoleta ovoide, tipus 3 de Duco (làm. 2, fig. 10-12).

La decoració

A les pipes, la decoració es troba a les cassoletes i a les canyes. Els motius decoratius es feien impresos i incisos, i alguns, com els que hi ha a les cassoletes, es feien amb motlle. La impressió a rodeta s'utilitzava per decorar les

canyes. El motius dentellats situats a les vores de les cassoletes es feien amb un instrument que acabava en unes dents de serra.

Entre les peces trobades al Born, són escassos els exemplars que presenten la cassoleta decorada, normalment la decoració es localitza a les canyes. Hem de destacar una cassoleta decorada en relleu que presenta en totes dues cares dos motius animals, dos coloms envoltats de vegetació (fig. 7). També tenim algunes peces amb una rosa Tudor a la cassoleta. El motiu es forma a partir d'un determinat nombre de punts (pètals) i a vegades un traç allargat que simula una fulla. Aquesta decoració es troba sovint a les pipes considerades holandeses.

Pel que fa a les canyes la decoració s'organitza en sentit paral·lel a l'eix de la canya, en sentit perpendicular a l'eix de la canya, en espiral al llarg de la canya (fig. 14), a vegades combinada amb una mena d'acanaladures amples en sentit helicoïdal i combinada, en que els motius perpendiculars a l'eix de la canya es barregen amb d'altres motius en espiral.

La decoració més comuna entre les pipes del Born és una que forma unes bandes, més o menys amples i complexes,

a partir de motius geomètrics molt simples (fig. 15), cercles encadenats, puntes de serra, motius romboïdals amb punts, etc., que és pròpia dels tallers d'Holanda (fig. 8), i que podem veure en d'altres exemples de pipes trobades al País Basc i també en canyes trobades a Suècia procedents de naufragis (López Colom, 1999: 174). Un altre motiu molt popular a l'època és la flor de lis (fig. 16), també emprada, com la rosa Tudor, als tallers holandesos. Hi ha moltes variacions al voltant del model primitiu; que es pot repetir tres, quatre (com als fragments conservats a Barcelona) o sis vegades. En el nostre cas, la flor de lis està inscrita en un marc romboïdal que té paral·lels també en peces trobades al País Basc. Finalment, també apareixen tres flors de lis que podem veure en un escut coronat a l'interior de rombes encadenats que organitzen la decoració en sentit paral·lel a l'eix de la canya (fig. 17).

Les marques

Les marques que es feien servir es poden concretar en motius figurats, lletres i xifres. La localització de les marques en les pipes varia, ja que poden estar a la cassoleta, al taló (a sota o en un costat) o a la canya. A les pipes trobades al jaciment del Born, la marca es localitza normalment al taló, tot i que hi ha algun exemplar en què es troba a la cassoleta. Normalment, la marca del taller situada al taló s'inscriu en un cercle de dimensions molt petites, uns 4-7 mm. Si el motlle no portava incorporada la marca del taller, aquesta es feia després per impressió en l'argila encara tendra. Les marques trobades al Born corresponen a motius figurats (fig. 18-20) i lletres (fig. 21).

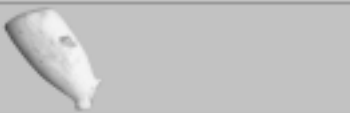

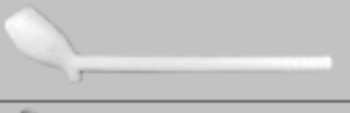

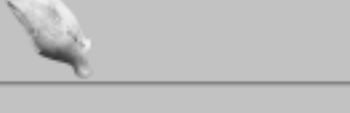

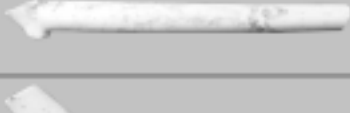

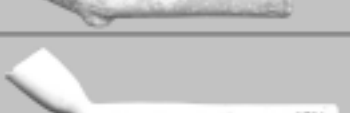

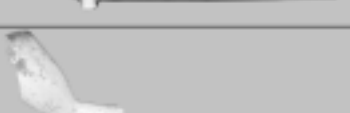

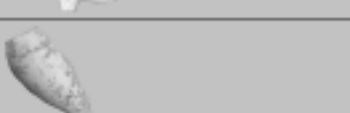
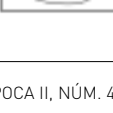

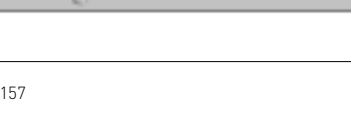
La majoria de les pipes localitzades al Born procedeix d'Holanda. Sembla que les pipes holandeses es van estendre massivament per tot Europa durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648). Més enllà del continent europeu, el comerç de pipes amb Holanda està també documentat, i en aquest sentit cal fer esment del vaixell que va naufragar entre Cayo Cabras i Montecristo a l'actual República Dominicana, l'any 1651, conegut com "el vai-

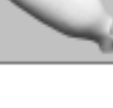

Figura 8
Fragments de canya decorats.
[Foto: N. Miró-MHCB]

xell de les pipes", ja que el carregament era en la seva totalitat de pipes holandeses, la majoria fetes a Amsterdam (Borrell, 2000: 152). Pel que fa a Barcelona, Albert García Espuche recull que, entre els anys 1667 i 1675, es van portar a la nostra ciutat 5.760 dotzenes de pipes holandeses⁸, que sumen gairebé 70.000 pipes. Si tenim en compte que per cada dotzena se n'enviaven

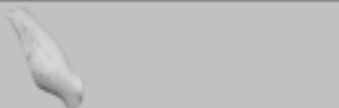

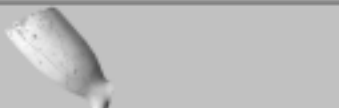

8. Vegeu: A. García Espuche, "El tabac a la Catalunya del segle XVII: consum i economia", en aquest mateix volum.

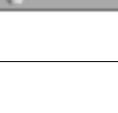
DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: A1 coronat Ubicació: Taló Taller: Adriaen Jansz. Van der Aerde (Gouda, Hol.) Cronologia: 1655/60-1674
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: BC coronats? Ubicació: Taló Taller: Anglaterra? Cronologia: Context arqueològic s. XVII
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: CB coronats Ubicació: Taló Taller: Cornelis Brammert (Gouda, Hol.) Cronologia: 1695/1700-1705
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: CD coronats Ubicació: Taló Taller: Cornelis Dircksz. vanWijk (Gouda, Hol.) Cronologia: 1682-1706
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: CVH Ubicació: Taló Taller: Cornelis Jansz. van Heijningen (Gouda, Hol.) Cronologia: 1707-1727
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001 Marca: CW coronats Ubicació: Taló Taller: Cornelis Willemsz. de Jonge (Gouda, Hol.) Cronologia: 1674-1686
			Intervenció: Mercat del Born 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: DV coronats Ubicació: Taló Taller: Teunis Willemsz. de Vink; Jan van der Vos (Gouda, Hol.) Cronologia: 1695-1695/98; 1707-1707
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: EB Ubicació: Taló Taller: Edward Bird (Amsterdam, Hol.); Adriaen van der Cruis; Jacobus Jansz. de Vriend (Gouda, Hol.) Cronologia: 1672-1724; 1672-1719; 1672-?
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001. Marca: EB Ubicació: Taló Taller: Edward Bainsborough (Londres, GB) Cronologia: 1663
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001 Marca: E-B coronats Ubicació: Taló Taller: (Gouda, Hol.) Cronologia: 1683-1720/25
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: EJ? EJ? monograma Ubicació: Taló Taller: Holanda? Cronologia: Context arqueològic fi s. XVII- inici XVIII
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: EVD Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic fi s. XVII
			Intervenció: Mercat del Born 2001. Marca: F coronada Ubicació: Taló Taller: Gerrit van den Bogh? (Gouda, Hol.) Cronologia: Context arqueològic 1716
			Intervenció: Mercat del Born 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: GVS Ubicació: Taló Taller: Gijsbert van Stralen (Gouda, Hol.) Cronologia: 1700-1717/29

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: HG coronats Ubicació: Taló Taller: Hendrick Gloudijse Marté (Gouda, Hol.) Cronologia: 1694-1706/15
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: HGV Ubicació: Taló Taller: Hendrick Gerritsz. Verschut; Neeltje Jans Bametel (vídua de H. Gerritsz) (Gouda, Hol.) Cronologia: 1700-1712; 1712-1712
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: HD Ubicació: Taló Taller: Huijbert Jansz. de Jong (Gouda, Hol.) Cronologia: 1693-1709/30
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: HMI Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 1714-1716
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: HP coronats Ubicació: Taló Taller: - Cronologia: Context arqueològic fi s. XVI-inici s. XVII
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: HS Ubicació: Taló Taller: (Gouda, Hol.) Cronologia: 1635/40-1650/55
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: IAB Ubicació: Taló Taller: Jan Ariensz. Bal; Jacomijnje Claes (vídua de J. Ariensz); Wouter Teunisz; Jan Ariensz. Block (Gouda, Hol.) Cronologia: 1645-1650; 1650-1674; 1674-1674; 1677-1687
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IAN coronats Ubicació: Taló Taller: Jan Joosten Verbank (Gouda, Hol.) Cronologia: 1699-1749
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IAO Ubicació: Taló Taller: Joghum Ariensz. Oosterhout (Gouda, Hol.) Cronologia: 1705-1717/25
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IB coronats Ubicació: Taló Taller: Jan Ariensz. Boot (Gouda, Hol.) Cronologia: 1696-1744
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IDG Ubicació: Taló Taller: Jan de Gooijer (Gouda, Hol.) Cronologia: 1709-1718
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IE Ubicació: Taló Taller: Anglaterra? Cronologia: Context arqueològic fi s. XVII- inici s. XVIII
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: IOS Ubicació: Taló Taller: Jan Jansz. Bolstier; Jacobus Schilder (Gouda, Hol.) Cronologia: 1686-1705; 1705-1737
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: LC coronats Ubicació: Taló Taller: Lucas Crijnen (Gouda, Hol.) Cronologia: 1686-1716

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: LIM Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic fi del segle XVII-inici s. XVIII
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: N coronada Ubicació: Taló Taller: Nanne Pietersz. (Gouda, Hol.) Cronologia: 1684-1712/22
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: POR? coronats Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 174-1716
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: R-B Ubicació: frontal cassoleta Taller: (Londres. GB) Cronologia: 1616-1696
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: RT Ubicació: Taló i lateral dret cassoleta Taller: Robert Tippett II (Bristol. GB) Cronologia: 1678-1713
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: RT Ubicació: frontal cassoleta lateral dret cassoleta Taller: Robert Tippett III (Bristol. GB) Cronologia: 1713-1720
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: VD monograma coronat Ubicació: Taló Taller: Hendrick Huijbertse van der Draaij (Gouda, Hol.) Cronologia: 1687-1715
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: VT coronats Ubicació: Taló Taller: Jasper Goverts, Veertoren (Gouda, Hol.) Cronologia: 1687-1690/1700
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001. Marca: W coronada Ubicació: Taló Taller: Jo... Willemsz. ...Meer; Arend Willemsz. de Jong; Frans Marsvelt (Gouda, Hol.) Cronologia: 1675-?, 1689-1700/08; 1708-1715/32
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001. Marca: WS coronats Ubicació: Taló Taller: William Stevensz de Jonge; Maeijke Abrahams (vidua de W. Stevensz); Arent Willemsz. Brammert (Gouda. Hol.) Cronologia: 1652/58-1708; 1708-1712; 1709-1766
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: WT coronats Ubicació: Taló Taller: WillemThijsz (Gouda. Hol.) Cronologia: 1688-1695/1704
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: 2 coronats Ubicació: Taló Taller: Gerrit Morlion (Gouda. Hol.) Cronologia: 1685-1701/1716

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: 3 corones Ubicació: Taló Taller: Jacobus Gerritsz. Witsius (Gouda, Hol.) Cronologia: 1679-1733
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: 3 flors de lis Ubicació: Taló Taller: Huijbert van der Draaij (Gouda, Hol.) Cronologia: 1705-1716
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001 Marca: 2 rombes coronats Ubicació: Taló Taller: Bartholomeus Pietersz. den Hagenaar; i més tard la seva vidua (Gouda, Hol.) Cronologia: 1682-1702/10; 1702/10-1717
			Intervenció: Mercat del Born 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: 2 sagetes coronades Ubicació: Taló Taller: Marseelis I.D. (Gouda, Hol.) Cronologia: 1705-?
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Canó Ubicació: Taló Taller: Hendrik Huiberse van de Draaij (Gouda, Hol.) Cronologia: 1687-1726
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Filosa Ubicació: Taló Taller: Frans Pietersz.; Frans Nijenge; Cornelis Jansz. Bos; Jan Remard (Gouda, Hol.) Cronologia: 1692-1695; 1698-1701; 1701-1701; 1710-1718
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Sabates coronades Ubicació: Taló Taller: Cornelis van Hoorn? (Gouda, Hol.) Cronologia: Context arqueològic 1716
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: Pinça Ubicació: Taló Taller: Huijbert Janse Doesburg (Gouda, Hol.) Cronologia: 1706-1721/28
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001; Pl. Comercial 1991 Marca: Abraçadora coronada Ubicació: Taló Taller: Cornelis Jansz. De Vriend; David Boudewijnsz. Verblaauw; Gerrit Sas (Gouda, Hol.) Cronologia: 1670-1674; 1675-1709; 1709-1717/35
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Tetera Ubicació: Taló Taller: Hendrick Jansz. Sprot (Gouda, Hol.) Cronologia: 1695/1708-1719
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: Calze Ubicació: Taló Taller: Willem Claesz. Doot; Pieter Schoorvelt (Gouda, Hol.) Cronologia: 1676-1698; 1699-1718/1725
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Copa coronada Ubicació: Taló Taller: Lampelkan Gerkroond (Gouda, Hol.) Cronologia: 1710/1725-1771
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Làmpada coronada Ubicació: Taló Taller: Hendrick Vertoren (Gouda, Hol.) Cronologia: 1696-1738
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Làmpada coronada Ubicació: Taló Taller: Hendrick Vertoren (Gouda, Hol.) Cronologia: 1696-1738

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Canelobre Ubicació: Taló Taller: (Gouda, Hol.) Cronologia: 1655/1660-1817
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Arpa? Ubicació: Taló Taller: Claes Jansz. de Geus; Pieter de Mol (Gouda, Hol.) Cronologia: 1667-1687; 1687-1697
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: roda? Estel? Ubicació: Taló Taller: - Cronologia: Context arqueològic fi s. XVII- inici s. XVIII
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Perla Ubicació: Taló Taller: Jan Pietersz. Meurs; Benjamin Pietersz. Lens (Gouda, Hol.) Cronologia: 1688-1706; 1706-1730
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001 Marca: Rosa Tudor Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: 1630-45
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Motiu floral (Rosa Tudor) Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: -
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Ovella sota arbre Ubicació: Taló Taller: Pieter Versluys? (Gouda, Hol.) Cronologia: segle XVIII
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Pinsà amb palma Ubicació: Taló Taller: David Jansz. Swart; Vidua de D. J. Swart; David Jansz. Swart (Gouda, Hol.) Cronologia: 1690-1698/1702; 1698/1702-1707; 1707-1720/25
			Intervenció: Mercat del Born 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: Merla amb M Ubicació: Taló Taller: David Jansz. Maerloo; Jan Davidse Maerloo; Boudewijn Jacobsz. Claris (Gouda, Hol.) Cronologia: 1665-1692; 1692-1696; 1696-1725
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: Cigne Ubicació: Taló Taller: Arijen Davidsz. Kuyjenbrouck; Thomas Davidsz. de Swaen Cronologia: 1660-1667; 1667-?
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Ma Ubicació: Taló Taller: Jonas Jansz. de Vriendt i la vidua Trijntje Jacobs van Leeuwen; Jacobus Jonasz. de Vriendt; Jan Jansz. de Vriendt; Cornelis Jansz. de Vriendt Cronologia: 1660-96; 1696-1700; 1697-1700; 1700-1709; 1709
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Figura antropomorfa Ubicació: Taló Taller: Dordtse Maagd (Gouda, Hol.) Cronologia: 1680-1762
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Senyora amb gerro Ubicació: Taló Taller: - Cronologia: -
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Cavaller Ubicació: Taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 1714-1716

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Príncep amb princesa Ubicació: Taló Taller: Jan Sijmonsz. Kunst; Pieter Pietersz. van Asperen (Gouda, Hol.) Cronologia: 1689-?; 1710-1719
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Rei David Ubicació: Taló Taller: Claes Jansz- Bos; Jan Gerritsz. van Erckel; Pieter Jacobsz. Girrebo (Gouda, Hol.) Cronologia: 1661-1675; 1675-1682; 1682-1729
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Soldat davant una porta Ubicació: Taló Taller: Jan Flippe? (Gouda, Hol.) Cronologia: 1713-1724/1732
			Intervenció: Mercat del Born 2001, Pl. Comercial 1991 Marca: Home assegut Ubicació: Taló Taller: Willem Hendricksz. Houbracken (Gouda, Hol.) Cronologia: 1709-1721
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Pescador Ubicació: Taló Taller: Jan Jansz. Rosenboom (Gouda, Hol.) Cronologia: 1662-1720
			Intervenció: Mercat del Born 1998, 2001 Marca: H + mitja lluna Ubicació: lateral esq. taló i lateral dret taló Taller: Holanda Cronologia: 1715-1730
			
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: I + W Ubicació: lateral dret taló i lateral dret taló Taller: Anglaterra Cronologia: 1680-1710
			
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: N + B Ubicació: lateral dret taló i lateral dret taló Taller: - Cronologia: Context arqueològic 1714-1716
			
			Intervenció: Pl. Comercial 1991 Marca: Flor de punts i ratlles Ubicació: Laterals cassoleta Taller: Holanda Cronologia: -
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Flor de 5 pètals Ubicació: Laterals cassoleta Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic s. XVII
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: Mig estel i mitja lluna Ubicació: Lateral dret taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 1714-1716

DIBUIX MARCA	IMATGE MARCA	IMATGE PIPA	DESCRIPCIÓ
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Estel de 6 puntes i mitja lluna Ubicació: Lateral esq. taló i lateral dret taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 1716
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Punt i mitja lluna Ubicació: Lateral esq. taló i lateral dret taló Taller: Gouda (Hol.) Cronologia: Context arqueològic 1714-1716
			Intervenció: Mercat del Born 2001 Marca: Punt triangular Ubicació: Laterals taló Taller: Holanda Cronologia: Context arqueològic 1714-1716
			Intervenció: Mercat del Born 1998 Marca: Tres punts en línia Ubicació: Lateral esq. taló Taller: Gouda (Hol.) Cronologia: Context arqueològic 1714-1716

Quadre de les marques dels tallers

(Dibuix: Judith Puig; Fotografies: Jordi Puig, N. Miró-MHCB)

quinze, podem dir que en vuit anys almenys van arribar a Barcelona 86.400 pipes. D'altra banda, sabem que el cònsol d'Holanda a Barcelona compra, en un dia, 41.000 pipes holandeses que havien arribat a la ciutat per vaixell⁹. Tot i així, estem segurs que a Barcelona hi arribaven també pipes de llocs molt diversos. Per il·lustrar aquest fenomen es pot fer servir el cas, ben documentat per Henri Amouric, de les pipes de terra que van entrar al port de Marsella entre 1724-1780, ni més ni menys que 48

milions d'unitats, de les quals la majoria venien d'Holanda (45 milions), però també del nord de França, Anglaterra, Gènova, Savoia-Piemont, Nàpols/Sicília, Itàlia (sense explicitar-ne el lloc concret), Llevant i Espanya (Gosse, 2000-20001: 2)¹⁰

Cronologia i context de les pipes trobades al jaciment del Born

Es pot dir que, fonamentalment, les pipes trobades al jaciment del Born apareixen en contextos que es poden datar en un període de temps molt acotat, finals del segle XVI-1714/16. Els exemplars que es troben en contextos de la segona meitat del segle XVI són quantitativament menors. Si tenim en compte que aquests objectes són fràgils –tot i que com ja hem comentat es podien arribar a utilitzar amb unes canyes incompletes– i sembla que tenen un període de vida relativament curt, la data de la

9. *Idem* nota 8.

10. L'estudi recull 45.360.000 exemplars d'Holanda; 408.600 del nord de França; 241.920 d'Anglaterra; 57.600 de Gènova; 5.760 de Savoia; 1.654.128 d'Itàlia; 7.200 de Nàpols/Sicília; 66.240 de Llevant i 775.008 d'Espanya

Figura 9
Fragments de pipes
trobadas al sector
2 de l'excavació del
mercat del Born.
(Foto: Jordi Puig-
MHCB)

seva fabricació no s'allunyaria gaire del moment d'amortització.

El context és a vegades més precís que la marca del taller, ja que una marca en si mateixa pot ser una dada insuficient per datar una pipa, o almenys pot plantejar certs dubtes. D'una banda, el segell passava de generació en generació; i de l'altra, les marques podien ser venudes com si fossin patents i, a més a més, la mateixa marca podia ser utilitzada per sis, set o més fabricants diferents (Gosse, 2000-2001: 5).

Pel que fa a la localització de les pipes, se n'ha de destacar una concentració molt alta als sectors 1, 2 i 3, en contraposició als sectors 4, 5, 6, i 7, i aquesta disposició de les pipes al jaciment té un sentit en poder contrastar les dades arqueològiques amb les documentals.

Al sector 2 s'hi van quantificar 3351 fragments¹¹, una zona on se situava l'Hostal de l'Alba (fig. 10), propietat de la família Duran, importants adroguers relacionats amb el tabac que disposaven al Born d'instal·lacions per

moldre, fabricar i vendre tabac, i que es localitzaven al sector 3 (fig. 9). És molt possible que una part de l'hostal estigués relacionat amb aquesta activitat (Garcia Espuche, en preparació). També al sector 1 se n'hi van trobar 686, en una zona on hi havia tres trinquets, espais on es jugava als jocs de l'argolla i de la pilota, i també als jocs de taula, daus i cartes, entre d'altres. No insistirem un altre cop en la relació que hi havia a l'època entre el tabac, el joc, les tavernes i la beguda, relació que en aquest cas queda ben patent també per l'arqueologia. Finalment, al sector 3 se n'hi van localitzar 359, de les quals 120 van aparèixer a casa de la família Duran (fig. 11), que com ja hem comentat va ser segurament la família més important dels adroguers catalans. Al seu negoci, el tabac, fabricació i venda, hi jugava un paper important, ja que disposaven d'una "cambra de tabac", molins de tabac, (documentats en les excavacions¹²) i a l'any 1678 a l'estudi de casa seva hi havia 4.000 pipes (Garcia Espuche, en preparació).

11. D'ara endavant s'entendrà que totes les dades relatives a les quantificacions han estat extretes de les memòries d'excavacions: Artigues, P.Ll., Fernández, A. (2002): inèdita; Huertas, J., Fàbregas, M. (1998): inèdita.

12. Vegeu fig. 2, a l'article d'Albert Garcia Espuche en aquest mateix volum.

Si a les quantitats trobades a les excavacions, s'hi sumen les 137 trobades al carrer dels Ventres, on s'obrien gran part de les cases situades als sectors 1, 2 i 3, més les 632 trobades al rec en aquest mateix sector, fan un total de 5.161 fragments de pipes, pel que fa als sectors 1,2 i 3. Per contra, als sectors 4, 5, 6 i 7, les quantitats són més aviat testimonials amb un total d'únicament 260 fragments¹³. Destaca el sector 5 amb 124 fragments, dels quals 104 es van trobar a la casa dels cònsols d'Holanda a Catalunya (la qual cosa donaria sentit a la seva ubicació) que van venir a Barcelona cap als anys 60 del segle XVII i van restar-hi fins a la seva mort a inicis del XVIII (Garcia Espuche, en preparació).

BIBLIOGRAFIA

AA. VV. 2003. *Roses II, Perola V i Presido: Tres vaixells enfonsats a l'Empordà durant la Guerra del Francès (1808-1814)*, Monografies del CASC 4, Generalitat de Catalunya.

AMOURIC, H.; RICHEZ, F.; VALLAURI, L. 1999. *Vingt mille pots sous les mers*, Aix-en-Provence.

ARMERO, C. 1989. *Pipas antigues*, Tabacalera, Madrid.

ARTIGUES, P. LL.; FERNÁNDEZ, A. (inèdit). *Memoria de la intervención arqueológica en el Antiguo Mercado del Born de Barcelona*, 2002.

ATKINSON, D. R. 1972. "A brief guide for the identification of Dutch Clay Tobacco pipes found in England", *Post-Medieval Archaeology*, núm. 6, pp. 175-182.

AYTO, E. G. 2002. *Clay tobacco pipes*, A Shire Book, U. K. (1ª ed. 1979).

BORRELL, J. 2000. "La arqueología submarina en la República Dominicana", en: *Navegantes y naufragos: galeones en la ruta del mercurio*, pp. 125-162.

DUCO, D. H. 1976. *Gouda Pipemarkers' Marks a guide to the identification of white clay pipes in Gouda. Holland*, Pijpenkamer Icon, Amsterdam.

DUCO, D. H. 1982. *Merken van Goudse pijpenmaker, 1660-1940*, Tijdstroom, Lochem-Pijpenkabinet Foundation, Amsterdam.

DUCO, D. H. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Pijpenkabinet, Amsterdam.

GARCIA ESPUCHE, A. (en preparació). *La ciutat del Born. Economia i vida quotidiana [segles XIV-XVIII]*.

GAZTAÑETA YTURRIBALZAGA, A. 2000. "La vida a bordo", *Huracán, 1724*. Catàleg de l'exposició, Cosmo Caixa, Barcelona, pp. 81-124.

GOSE, P. 2000-2001. *Les pipes en terre blanche d'Europe du Nord. Fouilles archéologiques du port de quarantaine sur l'île de Pomègues*, A.R.H.A.

HUERTAS, J.; FÀBREGAS, M. (inèdit). *Memoria arqueológica. Antic Mercat del Born. Barcelona (Barrio de la Ribera-Distrito de Ciutat Vella)*. Codi-66/98, 1998.

13. Al sector 4 hi havia (46 frag.), al sector 5 (124 frag.), al sector 6 (17 frag.) i al sector 7 (73 frag.). (Artigues, P. LL.; Fernández, A. 2002).

IBABE, F. 1980. *Notas sobre la cerámica popular vasca*, Aurman, Bilbao.

LÓPEZ COLOM, M. del M. 1999. *Pipas de arcilla halladas en Gipuzkoa. Aproximación a su catalogación arqueológica y tipológica*, Col·lecció Urbil 1, Irún.

LLANOS COMPANYY, M. 1985. *El mundo del tabaco*, Alhambra, Madrid.

MATTHYS, C. 2005. *La production présumée de Jacques Bertrand Visnon, potier de Bouffioulx vers 1600. Recherches récentes en Wallonie*, Études et documents, Archéologie 8, Namur.

OSWALD, A. 1975. *Clay pipes for the archaeologist*, BAR 14, Oxford.

SABBAGH, P. 1985. *Cuando fumar es una arte*, Creativos Editoriales, Madrid.